

TEMP

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

EPIDEMI HISTORIE

DØDEN KOMMER FRA LÜBECK

Den Sorte Død og kirken 1350-1400

Lars Bisgaard

Det pavelige hof i Avignon behandlede i året 1355 mange danske sager, usædvanligt mange endda. Valdemar 4. havde fået en udsending afsted efter flere års afbrydelse, og sagerne havde hobet sig op. En af dem, en supplik fra bispem i Odense, fortæller om pestens virkninger.¹ For det første anmoder biskoppen Niels Jonsen om, at han og tre andre ved klostret i Odense må få absolution på dødslejet på anden vis, dersom han ikke kan få fat i en indviet præst. For det andet søger han om tilladelse til at udnævne en præst, som i hans sted skal rense og genindvi kirker i hele stiftet. Endelig oplyser han, at klostret "*post epidimiam*" lider af mangel på munke og gerne vil have lov at optage en broder fra franciskanerordenen.

I Danmark eksisterer der ingen øjenvidneskildringer, som forholder sig til, hvordan folk reagerede, da Den Sorte Død ramte landet i årene 1349-1350. Derfor må historikere ty til sekundært materiale som den nævnte supplik. Det er således opsigtsvækkende, at en biskop, der til dagligt har et helt kloster om sig, alligevel frygter, at ingen præst skulle være til stede ved hans dødsleje. Så har pesten virkelig luget godt ud blandt præsterne. Det understøttes af, at benediktinerordenen specifikt søger paven om lov til at måtte optage en franciskaner. Det var bestemt ikke hverdagskost, at en så elitær orden så sig nødsaget til at optage en broder fra en så ydmyg orden. Franciskanerne henvendte sig til helt andre mennesker og var langt mere verdensforsagende end benediktinerne. Det er da også sigende, at paven allerede var blevet spurgt herom en gang tidligere (1352), hvorfor vi må forstå den fornyede henvendelse som udtryk for, at første forsøg var slået fejl. Bispens sidste anmodning er den bredeste, idet hele stiftet indrages. Her var situationen den, at reglerne for begravelser øjensynligt ikke var blevet overholdt, måske fordi presset i perioder havde været stort under epidemien. Derfor skulle en dertil hyret gejstlig indsættes alene med den opgave at genindvi sognekirker.²

Det svære er som altid at sætte en given kilde som supplikens oplysninger ind i en sammenhæng. Brevet angiver jo ikke et præcist omfang af dødsfaldene, den lader os det kun ane. Af samme grund bliver det helt afgørende, hvordan Den Sorte Død alment fortolkes i en europæisk sammenhæng. På det punkt er epidemiens alvorlige karakter hævet over enhver tvivl. Således antages det almindeligvis, at ca. en tredjedel af befolkningen døde. Noget lignende er hverken sket før eller siden.

Netop det store mandefald, der er knyttet til epidemiens første bølge over alt i Europa, fik flere forskere i 1980'erne og 1990'erne til at tvivle på den gamle forklaring

1 *Ny Kirkehistoriske Samlinger*, bd. 4, 588-589 (*Acta*, I, nr. 460). Hertil DD, 3,4, nr. 364-366.

2 I Årslev Sogn hed det sig, at ligene blev samlet i en massegrav på kirkegården. Bisgaard: "Kirken", 172f.

om, at Den Sorte Død skulle være forårsaget af bakterien *yersinia pestis*. Fremmest blandt disse var amerikaneren Samuel K. Cohn Jr., som i stedet argumenterede for, at sygdommen måtte have været luftbåren og have været en virus.³ Da norske Ole J. Benedictow samtidig udgav en stor samlet afhandling om alene den første pestbølge i Europa og fastholdt, det var en bakterie, var der blandt historikerne nærmest udbrudt krig om epidemiens sande natur.⁴ Denne rammesætning er stadigvæk vanligt at møde i populærvidenskabelige publikationer den dag i dag.

Den internationale forståelse af pesten har imidlertid flyttet sig markant de seneste 15 år. Hvordan skal jeg straks vende tilbage til. Konsekvensen heraf er, at det danske materiale fortjener at blive genbesøgt, hvilket er ærindet her. I praksis vil de første godt 50 år stå i centrum. Der vil blive argumenteret for, at pestens virkninger på kort sigt har stået i skyggen af de længerevarende, og det har skjult, at lægfolk fik større indflydelse i kirken.

CENTRALE RESULTATER I DEN NYERE PESTFORSKNING

Adskillige naturvidenskabelige forskere har efterfølgende blandet sig i historikernes uenighed og søgt at bestemme pestens natur på ny. Det førte allerede i årene 2010-2011 til et gennembrud, da engelske forskere med moderne DNA-metoder påviste *yersinia pestis* på skeletter fundet på pestkirkegårde. Lignende påvisninger er siden foregået andre steder i Europa. I Danmark har sammenhængen ikke været lige så entydig, men det står klart, at bakterien er påvist i 8 % af de bevarede skeletter.⁵

Denne sikkerhed om pestens art har fremmet en interesse for at forstå bakteriens livsbetingelser for på den måde at få et bedre greb om dens spredning (beskrevet i Miedzianogoras bidrag i dette temanummer).⁶ Her skal blot nævnes den vigtige påvisning, at bakterien kunne leve og formere sig i den europæiske natur i såkaldte pest-reservoirer. Hvor mange og hvor disse lå, er fortsat til diskussion, men det står klart, at et sådant blev etableret i det centraltyske område ikke så langt fra byen Frankfurt am Main i årene 1349-1356.⁷ Her vedblev det at eksistere i de næste henved 100 år. Frankfurt var allerede i middelalderen kendt som en af de store messebyer, hvortil rejsende, købmænd og håndværkere hvert år kom i stort tal. Placeringen skyldtes, at den store handelsrute fra øst i Schlesien kom ind her for at dele sig snart mod de nederlandske byer og England eller mod sydvesttyske byer og Frankrig. Ligesom handelsruten fra Venedig i syd kom op via Nürnberg og fortsatte mod nord til de hanseatiske byer og Skandinavien. Det siger sig selv, at med den placering havde pesten optimale muligheder for at sprede sig internt i Europa.

Studier viser, at det især var efter en længere våd periode, der blev afløst af

3 Cohn: *Black Death*.

4 Benedictow: *Complete history*.

5 Eaton m.fl.: "*yersinia pestis*".

6 Jf. også Lenz og Hybel: "origin and routes", 56-58.

7 Slavin: "plague reservoir".

varme, at bakterien formerede sig.⁸ Det stemmer godt overens med det mønster, der kendes fra de fleste europæiske lande, at *yersina pestis* sædvanligvis fik godt greb om menneskene i sensommeren med en kulmination her og i løbet af efteråret. Dermed var grundlaget for tilbagevendende pestbølger til stede. I de næste hundrede år var vejene fra det centraltyske område til det øvrige Europa mange, og vejrliget lokalt kunne være med til at afgøre, hvor udbruddene især blev store. Det normale mønster var således, at større og mindre epidemier blandede sig. Og i den senere periode efter 1455, hvor det antages, at pestbakterien kom til Europa udefra, formentlig via Osmanneriget, er der nødvendigvis heller ingen regelmæssighed at spore, selvom intervallerne mellem pestbølgerne oftest nu var større. Nøjagtigere data af historisk art vil dog kunne være med til at præcisere dette forhold.

DEN SORTE DØDS ANKOMST

Studiet af den første pestbølge i Danmark har så langt overskygget de senere. Og i dette tilfælde synes første runde også at have været den mest dødbringende.⁹ Dertil kommer, at de senere angreb i ringere grad har sat sig sikre skriftlige spor. Men skal man forstå, hvorfor Den Sorte Død fik vedvarende konsekvenser, må de efterfølgende epidemier med i billedet.

Interessen for den første epidemi har dybe rødder. Allerede Arild Huitfeldt skrev i *Danmarks Riges Krønike* om pestens komme, som han satte til året 1348. Han lod behændigt de danske tab glide ind mellem de massegrave, som han refererede til i byer som Lübeck, Strasbourg og Firenze, hvorved han lader læseren ane, at den danske situation har været lige så slem.¹⁰ Året 1348 havde Huitfeldt fra *Sjællandske Krønike*, som altid har nydt stor autoritet blandt historikere, ligesom han formentlig var influeret af den lybske kronikør Detmar. Denne havde skrevet, at pesten var begyndt i Jerusalem i 1346 og via Frankrig havde nået Europa. Herfra spredte den sig på følgende måde: ”Derefter i England, hvor mange mennesker døde; dernæst i Flandern, efter Flandern i Norge, dernæst i Sverige, efter Sverige i Danmark, i Nørrejylland og på Sjælland (...)”¹¹

1800-tallets vækst i lokalstudier skubbede til Huitfeldts fortælling, og Kinch kunne vise, at for Ribes vedkommende indtraf pesten først i året 1350.¹² Samme årstal havde lægen F.V. Mansa for hele Danmark.¹³ Det er sigende for danske historikeres noget skødesløse omgang med kildesituationen, at det først var Erik Ulsig, som i sin banebrydende artikel fra 1991 gjorde op med året 1348 som pestens gennembrudsår. Året blev erstattet med 1350, og pesten var kommet til Danmark fra Lübeck.¹⁴ Men dette spredningsmønster har Jürgen Ibs og Ole J. Benedictow siden betvivlet: Ibs, fordi

8 For litteraturhenvisninger til dette afsnit henvises til Miedzianogoras historiografisk anlagte artikel om pest i dette temanummer.

9 Lenz og Hybel: ”origin and routes” viser med henvisning til engelske tal, at dødeligheden i 1349-50 var små tre gange højere end ved senere anslag.

10 Huitfeldt: *Krønike*, 486-87.

11 Citeret efter Kjersgaard: ”Borgerkrig”, 272.

12 Kinch: *Ribe*, 208.

13 Mansa: *Folkesygdommene*, 74.

14 Ulsig: ”Pest”, 32.

Portræt af Erik Ulsig, Troels Dahlerup og Poul Enemark. Tre forskere fra det 20. århundrede, der alle interesserede sig for pesten. Foto: Lars Bisgaard.

pesten lige så godt kan være kommet fra Jylland til hansestaden som omvendt, jævnfør det ovenanførte citat fra Detmar, og Benedictow, fordi svenske kilder anfører, at Halland i året 1349 var ramt af pest.¹⁵ Herfra kan den have ramt Sjælland samme år.¹⁶ Benedictows synspunkt er blevet støttet af Kristina Lenz og Nils Hybel, som sætter de skandinaviske forhold ind i en kontekst med den engelske spredning.¹⁷ *Skånske Årbog* nævner dog entydigt året 1350¹⁸, og det samme gør et domsbrev udstedt i Aalborg i 1358, hvor "*pestilenciam generalem*" fastsættes til det herrens år "*mcccl*".¹⁹ Dette er et langt sikrere årstal end det, der anvendes i de i 1500-tallet nedskrevne familieoptegnelser for slægten Juel, der lader pesten ramme Jyllands vestkyst med et skib fra England i 1349.²⁰ Sammenfattende er situationen den, at pesten i Danmark helt sikkert hærgede i året 1350, og det er sandsynligt, at den var begyndt året før i visse egne af landet.

De danske annaler angiver som hovedregel ingen overslag for antallet af døde. Undtagelsen er den krønike, der blev skrevet på halvøen Ejdersted i Vadehavet.²¹ Denne anfører, at knap en ud af fire overlevede. Det er et meget højt dødstal. Michael Gelting har mig bekendt som den eneste berørt krønikens skøn ved at sammenligne med de afsondrede landsbyer, som han har arbejdet med i de sydvestlige alper. Her var det en tommelfingerregel, at halvdelen af en landsbys befolkning døde i de første pestbølger.²²

15 Ibs: *Pest*, 86-95; Benedictow: *complete history*, 161.

16 Benedictow: *complete history*, 163 f.

17 Lenz og Hybel: "origin and routes", 58 ff.

18 Kroman: *annaler*, 72.

19 *DD*, 3,5, nr. 124, 20. maj 1358.

20 *Iver Juels selvbiografiske Optegnelser*, 47-59. Iver Juel levede 1494-1556. Optegnelserne er bevaret i afskrift fra 1700-tallet.

21 *Chronicon eiderostadense*, 340 ff., 695 ff.

22 Gelting: "Den Sorte Død", 166-68.

Hvis man tager hensyn til, at krønikens skøn for Ejdersted, som i øvrigt er samlet af to navngivne bønder, tænkeligt kirkeværger, kan have taget farve af de stormfloder, som på samme tid hærgede området, og som permanent lagde store dele af det kendte land under vand, vil et estimat på godt 50 % også her give mening.

Dertil findes der fra 1350'erne forskellige udsagn, som understøtter en høj dødelighed. Odensebispens supplik fra 1355 er allerede nævnt. Året forinden havde Valdemar 4. Atterdag holdt Danehof på Nyborg Slot, hvor to bestemmelser især har interesse. For det første blev det strengt indskærpet, at afdøde præsters gods alene tilhørte deres arvinger, og at enhver uanset stilling, der søgte at tilrane sig dette, ville fortabe al kongelig nåde.²³ Paragraffen understøtter som supplikken ovenfor, at dødeligheden blandt gejstlige gav problemer. Den anden bestemmelse anfører i sin begrundelse direkte ”den overvættes store befolkningsmangel i Danmarks rige.”²⁴ Derfor har konge, bisper og stormænd i enighed besluttet at frisætte alle, der til denne dag har begået lovovertrædelser. Skridtet er unægtelig radikalt.

På samme Danehof fik Ribebispen Peder med støtte fra de øvrige bisper bandlyst tre navngivne adelsmænd, en ridder og to væbnere, fordi de havde plyndret nogle af Ribe domkapitels jorde i det vestjyske.²⁵ Allerede den soranske historiker H.F.J. Estrup plæderede for, at vold og selvtægt blev øget i kølvandet på pesten, et synspunkt, som først igen blev berørt i *Det Sønderjyske Landbrugs Historie* fra 2003.²⁶ Bisp Peder havde selv søgt at tage hånd om problemet. I 1352 havde han indstiftet en ny form for messestiftelse, hvor domkirke, byens sognepræster samt borgmestre og råd hvert år skulle mødes for sammen at drikke for de døde og for den gode ånd, der i Ribe skulle herske blandt de overlevende.²⁷ Men sådanne forsonende ritualer slog øjensynligt ikke til, når det gjaldt at sikre de dodes ejendom.

EPIDEMIER 1350-1400

De danske pestepidemier, som fulgte, er kun i ringe grad belyst.²⁸ Kildeudgaverne er aldrig systematisk blevet gennemgået, og derfor er man stadigvæk afhængig af lægen Mansas oplysninger herom. Disse bygger i udpræget grad på bevarede krøniker fra tiden og senere udgivne oversigtsværker fra 1500- og 1600-tallet. Således anfører Cornelius Hamsfort den Yngre, at der var alvorlig pest (*pestis gravis*) i landet i 1360, med den supplerende oplysning, at det også gjaldt kvæget. Om 1370'erne skriver Huitfeldt, at 1377 var et hårdt år, da der både var ”pestilense”, dyrtid og kun få fisk.²⁹ Endelig

23 DD, 3,4, nr. 131, omkring 1. juli 1354. Bestemmelsen er paragraf 8.

24 DD, 3,4, nr. 131, omkring 1. juli 1354, § 3.

25 DD, 3,4, nr. 128, 28. juni 1354. Ærkebispens er ikke medudsteder, da Skåne på denne tid var pantsat.

26 Estrup: ”Den sorte Død”. *Det sønderjyske Landbrugs Historie*, 2, 506f., hvor bl.a. bortførelser af bønder fra deres gårde er nævnt.

27 Christensen: *Ribe Bys Historie*, 272-273.

28 Se dog Ulsig: ”Pest” og Bisgaard: ”Patterns”.

29 Huitfeldt: *Krønike*, 624. Huitfeldt anfører, at året var 1375, men da det brev, han henviser til, siden er dateret til 1377, er årstallet her justeret.

Døden som den 4. apokalyptiske rytter. Kalkmaleri i Bregninge Kirke, Sjælland. Foto: Nationalmuseets samling af affotograferede kalkmalerier.

oplyser Mansa for Lübecks vedkommende, med Detmar som kilde, at byen var ramt af pest i hhv. 1387 og 1396.³⁰

Sådanne spredte oplysninger er både noget og ingenting. I Lübeck fik historikerne tidligt blik for serielle dokumenter, der er bevaret over længere tidsstræk, og tolkede pludselige udsving heri som en mere sikker indikator for pest. Her råder Lübeck over godt 6.400 middelalderlige testamenter, og deres fordeling på de enkelte år tid viser store udsving. I tabel 1 vises opgørelser fra fire perioder fra anden halvdel af 1300-tallet. Årene 1350, 1358, 1367 og 1376 er på den baggrund blevet udtaget som år med pest.³¹ Det understøttes af, at langt de fleste af disse testamenter er udstedt i månederne juli til oktober, de måneder, hvor pestepidemier sædvanligvis kulminerer. Pestårene 1387 og 1396, som er kendt fra de bevarede krøniker, skiller sig derimod ikke videre ud, en tendens, som allerede synes at være undervejs i byen i 1370'erne.³² Derimod er tallene fra 1400-tallet helt som 1350'erne og 1360'erne med markante udsving omkring år med pest.

Tabel 1. Bevarede lybske testamenter fra perioder med pest.³³

Årstal	1349-1351	1357-1359	1366-1368	1375-1377
Testamenter	25, 129, 38	29, 94, 59	61, 268, 60	59, 77, 52

30 Mansa: *Folkesygdommene*, 88 og 91f. Flere af Mansas årstal er siden blevet korrigeret, jf. note 27 og 30.

31 Ibs: *Pest*, 88, 96, 100 og 103.

32 Ibs: *Pest*, 105-107. Mansa skrev, at Lübeck havde pest i 1493. Ibs oplyser, at årstallet er en afskrivfejl fra 1643, og det rette år er 1396.

33 Bisgaard: "Patterns", Table 2, 93.

I Norden findes testamenter slet ikke bevaret i lignende mængde, og kun i Sverige har man forsøgt at gå i de lybske fodspor.³⁴ I Danmark kan man til en vis grad opstille et troværdigt alternativ, om man vælger de samlede meddelelser om gavebreve til kirker og klostre. Fra perioden 1360 til år 1500 kendes der til små 1500 af sådanne.³⁵ Vælger man de perioder, hvor Lübeck var plaget af pest, ser fordelingen ud som i tabel 2.

Tabel 2. Bevarede og omtalte gavebreve i Danmark i år med pest i Lübeck.³⁶

Årstal	1360-1361	1367-69	1376-1378	1386-1388	1395-1397
Gavebreve	11 - 4	3 - 8 - 4	1 - 9 - 3	8 - 14 - 12	7 - 16 - 9

Som det turde fremgå, passer de danske udsving stort set med de lybske, om man tillader et års forsinkelse. Ganske som det også gælder for Slesvig og Holsten. I et overordnet perspektiv kan en sådan sammenhæng ikke påvises for den første pestbølge i 1349-50, hvor smitten kan være kommet fra Skandinavien eller Flandern til hansebyen, men derefter er smittevejen fra Lübeck til Danmark den sandsynligste. Dog gælder det, at Sverige nok har været en mellemstation i året 1360, hvor pesten hærgede dér i 1359.³⁷ Sådanne mindre omveje er materialet naturligvis åben overfor. Sammenhængen styrkes kun, om pestereservoirs etablering i det centraltyske område tænkes med ind. Det er igen et indicium for, at Danmark var fuldt ud integreret i de europæiske handelsruter.³⁸

De lybske testamenter og danske gavebreve peger imidlertid også på et andet vigtigt forhold. Fra de ekstraordinært mange testamenter i peståret 1367 falder antallet markant i 1376, 1387 og 1396, og først herefter stiger antallet igen, f.eks. var antallet 180 i peståret 1464.³⁹ Forklaringen kan være den simple, at nogle epidemier strakte sig over to år med mindre udsving til følge, men to andre muligheder er også tænkelige. For det første kan det afspejle, at der var færre givere tilbage, sådan at forstå, at testamenternes antal afspejler en mindre befolkning. Den anden er, at de overlevende begyndte at se med skepsis på den kirkelige forvaltning af gaverne og blev forsigtigere med at give væk. De to forklaringer udelukker ikke hinanden.

De danske gavebreve synes for årene 1386-88 at indikere, at pesten i både 1387 og 1388 har trukket sine spor. Ved første øjekast synes der derimod ikke at være noget fald at spore i gavebrevenes antal. Her skal man imidlertid være opmærksom på, at de højere tal for 1380'erne og 1390'erne er stærkt farvede af Margrete 1.s mange gavebreve til kirker og klostre. Kirken blev den fuldmægtige frues toneangivende samarbejdspartner, ikke mindst efter Henning Podebusks død omkring 1388, og dele af de gods-konfiskationer, som kronen under hende gennemførte, havnede ved domkirkerne.⁴⁰

34 Myrdal: *Digerdöden*, 88 f. og 251-54.

35 Bisgaard: "Patterns", 91.

36 Bisgaard: "Patterns", Table 2, 93.

37 Mansa: *Folkesygdommene*, 88.

38 Krongaard Kristensen og Poulsen: *Byer*, 177 ff. og 267 ff.

39 Ibs: *Pest*, 180.

40 Etting: *Margrete 1*, 178 ff. og 233 ff.; Dahlerup: *De fire stænder*, 19-26.

Men i perioden før dette skifte, og især i de 12 år fra 1365 til 1376, er der for de fleste år kun overleveret et eller to gavebreve pr. år, og for året 1373 er der sågar ikke et eneste.⁴¹ Så lavt et niveau slår selv reformationsårene 1525-1536. Det indikerer, at noget må have været helt galt.

ØDEKIRKER OG ØDEGÅRDE

Også i Danmark søgte historikere væk fra de usikre og spredte notitser i krønikerne for at begribe pestens virkninger. I Danmark foreslog Aksel E. Christensen i 1938 at bruge antallet af ødekirker som indikator for befolkningsnedgang.⁴² Valdemar 4.s nedrivning af 11 kirker uden for Randers i 1358 til forstærkning af kongens borg i byen talte her for sig selv.⁴³ Tilgangen blev velmodtaget, men på den korte bane blev hans resultater, at ca. 100 kirker blev permanent nedlagt, overskygget af en helt anden diskussion, nemlig om de vesteuropæiske samfund allerede var på vej ind i en krise, før Den Sorte Død slog an. Den engelske historiker Michael Postan blev foregangsskikkelse på dette felt.⁴⁴ I denne tilgang anvendtes og optaltes antallet af ødegårde, og bevarede regnskaber fra ikke mindst gejstlige institutioner fik en hovedrolle. En milepæl blev Det Nordiske Ødegårdsprojekt. I dette kunne Svend Gissel godtgøre, at store omlægninger i landbruget fandt sted. Med udgangspunkt i Horns Herred påviste han adskillige landsbyndlæggelser på den sjællandske halvø, jorde i højlandet, som blev lagt i fællede, mens de kystnære områder generelt klarede sig bedre. Overordnet gik landbruget fra et fokus på afgrøder mod animalsk produktion.⁴⁵

Allerede før Gissels resultater forelå, var historikerne klar over, at selve strukturen i det danske landbrug ændrede sig i senmiddelalderen. De større gårde, såkaldte brydegårde, som havde domineret på de gejstlige jorde i højmiddelalderen, klarede ikke 1300-tallets udfordringer og forsvandt. Det samme gjaldt de helt små brug. De to typer blev erstattet af den middelstore danske fæstegård, som havde tiden for sig. Disse landbrugsomlægninger var stort set på plads henad 1420-1450, hvor udviklingen begyndte at gå mod det bedre.⁴⁶

I denne forklaringsmodel spillede pesten en sekundær rolle. De egentlige drivende faktorer lå alle i første halvdel af 1300-tallet. Den Sorte Død forstærkede kun en igangværende udvikling, lød argumentet. I Danmark blev C.A. Christensens arbejder i 1960'erne eksponent for denne forståelse.⁴⁷ Mens der var materiale til at bevidne pestens angreb i 1349-50, var vidnesbyrdene om den tidligere krise imidlertid færre (bl.a. en liste med ødekirker fra Ribe Stift). Men vigtigere end kildebelæg for argumentationen var forklaringsmodellen i sig selv. Økonomi og sociale strukturer var grundlæggende langsomme, næsten uforanderlige, og enkeltbegivenheder flyttede dem ikke, det

41 Bisgaard: "Patterns", 93.

42 Christensen: *Danmarks Befolkning*, 38 ff.

43 *Danmarks middelalderlige annaler*, 135.

44 Postan: *Essays*.

45 Gissel: *Hornsherred*, Introduktionen.

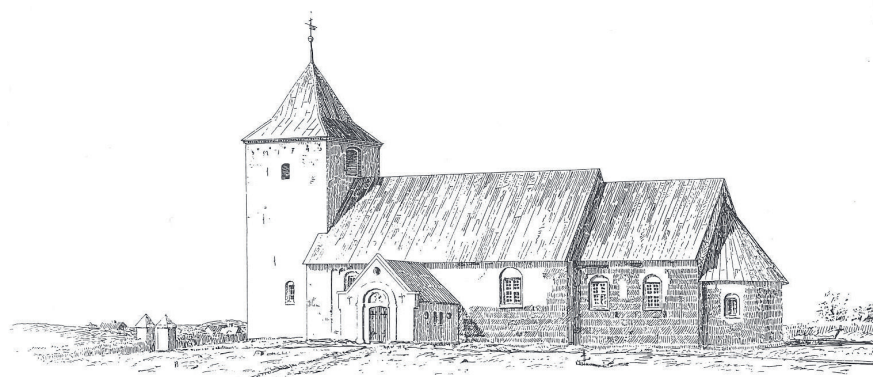
46 Dahlerup: "Adelsgodser"; sammenfattet hos Porsmose: *Middelalder*, 321 ff.

47 Vigtigst er Christensen: "Slesvig Domkapitel".

gjorde kun processer over tid, lang tid. Yngre generationer var knap så sikre på modellen, idet de pegede på enkeltbegivenheders virkning og modellens manglende blik for betydningen af trufne beslutninger.

Den første egentlige kritik af forklaringen herhjemme blev formueret så overordnet, at den stort set ingen virkning fik. Det var historikeren Henrik Jensen, som filosoferede over, om Den Sorte Død ikke var den enkeltstående begivenhed, der modbeviste de herskende dogmer.⁴⁸ Langt større effekt fik Erik Ulsig, da han gik til kilderne og plæderede for, at pesten burde tælle som en igangsættende faktor og ikke blot en afledt. Denne udlægning fik stor betydning for væksten i de peststudier, der nu fulgte.⁴⁹

En af de første til at tage bolden op var arkæologen Jes Wienberg. Han så på ødekirkerne en gang til. Han skubbede de permanente kirkelukninger til side og så ødekirker som en målestok for pestens virkninger på kortere sigt. Resultatet blev, at antallet af formodede kirkelukninger før 1550 fordobledes i forhold til Aksel E. Christensens tal.⁵⁰ Wienbergs resultater har endnu ikke nået historikernes rækker, men blandt arkæologer fik afhandlingen stor virkning, som to nyere publikationer viser.

Ovtrup Kirke. Tegning 1886. Trykt i Helms 1894 og Wienberg 1993. Den var lukket midlertidig, men klarede altså krisen. Illustration: Nationalmuseets Topografiske Samling.

Den ene, skrevet af Nils Engberg, handler alene om ødekirker, og da metoden er at optælle de sikre over tid, responderer den ikke direkte på Wienbergs tese. Til gengæld reducerer den Aksel E. Christensens tal med 1/3, idet 64 permanente kirkenedlæggelser står tilbage efter en finkæmning.⁵¹ Det er et resultat, som understøttes af den store mængde inventar og faste billeder på væggene, som ikke mindst efter 1450 kom til at præge sognekirkerne. Sagt på en anden måde, så betød et nyt religiøse drive i 1400-tallet, at også kirker, som en tid havde været ude af brug, kom med ind i folden igen.⁵²

48 Jensen: *Den Sorte Død*.

49 Feks. Christensen: "Plague"; Knudsen: *Pesten grasserer*; Bisgaard og Søndergaard: "Living with", *Personalthistorisk Tidsskrift* 2008; Frandsen: *The Last Plague*.

50 Wienberg: *gotiske labyrint*, 114.

51 Engberg: *døde kirker*, 102.

52 Bolvig: *Bondens billeder*, kapitel 4.

Det andet værk, forfattet af Jakob Kieffer-Olsen, går derimod i clinch med Wienbergs teori. Wienbergs tal afprøves på det rige, men også komplicerede materiale fra Ribe Domkirke, hvor resultatet bliver, at Kieffer-Olsen finder yderligere syv midlertidige kirkelukninger. Vigtigere er, at han fjerner kildegrundlaget for kirkelukninger før 1350. Kieffer-Olsen kan nemlig sandsynliggøre, at den hånd, der indførte denne kirkeliste i domkirkens store optegnelsesbog, *Ribe Oldemoder*, og som snart har nydt tidlige som sene dateringer, må være indført en gang mellem 1376 og 1389.⁵³ Da listen i ældre tid var placeret før 1350, blev den et argument for tidlige krisetider. I dag ved man, at betegnelsen *desolata* (øde), som med en anden og nyere hånd er placeret ud for flere af listens kirker, først blev indført hen mod midten af 1400-tallet.⁵⁴ Sammenfattende gælder, at Kieffer-Olsen forsigtigt tilslutter sig Wienbergs tese.⁵⁵

Tidlige, midlertidige kirkelukninger understøttes også af diplomatisk materiale. I Jylland udstedte 13 stormænd i Salling i vinteren 1377 et brev sammen med Viborgbispen, og de beklager den overlast, som kirken og kirkens folk har lidt, for som alle nu kan se med egne øjne, udmøntes Guds vrede derover i form af brat død, husdyrs død, færre fisk og kornets manglende frugtsommelighed. Til disse tegn følger sig fjenders grumhed samt rov og brand.⁵⁶ Selv om ødekirker og pest ikke direkte er nævnt, er udstedelsesåret 1377 vigtigt, for som gavebrevene indikerede, er 1377 et sandsynligt pestår. Brevets udstedelse i januar bliver da et vidnesbyrd om, at de nævnte onde varsler for udstederne ikke lovede godt for den kommende sommer. Det peger endvidere på en mulig smittevej via husdyr.⁵⁷

Det andet udsagn fra det jyske omtaler direkte ødekirker. Det stammer fra året 1424, hvor Erik af Pommern i en retssag om hertugdømmet Slesvigs rette tilhørsforhold anfører, at 100 kirker og sogne i Jylland endnu den dag i dag ligger næsten øde hen, og lige så mange gør det i det øvrige rige.⁵⁸ Dette forfald blev igangsat af de holstenske grever, som regerede riget før Valdemar 4.⁵⁹ Årsagssammenhængen bør naturligvis betvivles, men antager man i stedet, at ødekirkerne er afledt af befolkningstilbagegang, passer det ret godt, at ødekirkerne forbindes med personer, som levede for så længe siden.⁶⁰ Folkene bag retssagen kunne lige så vel have placeret ansvaret for ødekirkerne hos ledende holstenere fra omkring år 1400, da de nye kampe begyndte, men mod en sådan tilskrivning ville samfundets *cultural memory* da stå som en hindring. For det andet er der grund til at hæfte sig ved måden, som ødekirkerne fordeler sig på ud over riget. I de præcise opgørelser, som Engberg har leveret, er det netop Jylland,

53 Kieffer-Olsen: *kirkestruktur*, 406.

54 Kieffer-Olsen: *kirkestruktur*, 409 f.

55 Kieffer-Olsen: *kirkestruktur*, 411.

56 DD, 4,1, nr. 183, 30. jan. 1377. I ældre afskrifter er dateringen 2. feb. 1375. Se Kieffer-Olsen: *kirkestruktur*, note 1591.

57 jf. Miedzianogora i dette bind.

58 SRD VII, 268 "quod centum ecclesie & parrochie adhuc hodierna die propterea deserte, jacent in Jutlande & eque bene alibi in regno".

59 Grev Gerhard og hans sønner Henrik og Niels er direkte nævnt.

60 Den markante stormflod i vadehavsområdet 1362 spiller her også ind. Se Ethelberg m.fl.: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*, 496 ff.

Magnhild kapel/kilde ved Fulltofta Kyrka, Skåne. Foto: Svenska kyrkan, www.svenskakyrkan.se.

som er hårdest ramt, og udsagnet stemmer overens hermed. Derimod er antallet ”100” uden præcision, for meningen er blot, at rigtig mange kirker ligger øde.

Dokumentet fra Skåne er udstedt af landsdelens gejstlighed en gang før 10. april 1377.⁶¹ Brevet burde have været udstedt af ærkebispens, men da Niels Jonsen var en af Margretes og Olufs tætte rådgivere, var han fraværende.⁶² Det er meget sjældent, at repræsentanter for et helt stift samles for at udtrykke et fælles budskab uden en ærkebisp, og det er tegn på en alvorlig situation. Et af brevets centrale budskaber lyder: ”Og såre mange munke- og nonneklostre samt flere præbender og mere end 200 sognekirker i fornævnte stift er fuldstændigt forladt og øde.”⁶³ Ifølge Wienberg svarer det til ca. 35 % af stiftets kirker.⁶⁴ At noget var galt i Skåne, understøttes af meldingen fra Fulltofta kyrka i 1383, hvor det om det gamle Magnhild kapel på kirkegården hedder, at det nu bliver brugt af spillemænd og sangere, som fremfører uanstændige sange med dans, gilde, druk og hor til følge.⁶⁵

KIRKEN SOM KONFLIKTZONE

I sit svar til den skånske gejstlighed forholder paven sig ikke til de mere end 200 øde sognekirker, men nævner derimod en række konkrete voldsepisoder, som er indtruffet i stiftet, og som han enten må være blevet fortalt af ærkesædets sendebud eller oplyst

61 DD, 4,1, nr. 221. Brevet nævner dekan Mogens Nielsen, som tiltrådte i 1370, så brevet er efter dette år.

62 Bøgh: *Sejren* viser ærkebispens store mødedeltagelse 1375-1379. Ærkebispens markante gaver i sit testamente (3. feb. 1379) til borgherren på Hammershus understøtter urolige tider. DD 4,1, nr. 484, 343.

63 DD 4,1, nr. 221, 159.

64 Wienberg: *gotiske labyrinth*, 114.

65 Nyborg: ”Black Death”, 197; DD, 4,2, nr. 338, 260.

gennem nu tabte dokumenter. Af sådanne forhold nævnes tilfangetagelse og tortur af klerke og gejstlige, ”selv om disse ikke har været involveret i krigshandlinger”. Dertil kommer ødelæggelse og afbrænding af kirker, klostre og hospitaler, plyndring af samme for inventar samt ran og røveri af ”indtægter, ejendele og andet gods tilhørende personer”, hvad der har tvunget klerkene og de gejstlige til at forlade samme institutioner.⁶⁶ Derfor pålægger paven to tyske og en svensk biskop at finde de ansvarlige og bandlyse dem.

Det er nærliggende at tolke disse overgreb som dansk-svenske krigshandlinger, ikke mindst fordi paven selv henviser til sådanne. Herimod taler, at en svensk biskop udpeges, for han ville hurtigt kunne blive klemmt. Imod taler også det ordvalg, som gejstligheden i Skåne havde brugt, da den skulle forklare kirkens svage stilling, nemlig: ”de meget slette tider og de byrder, der vælter ind over nævnte stift, og som længe har taget til.”⁶⁷ Samme forhold findes indirekte i pavens brev, når denne henviser til de kirkelige embeders faldende indtægter. Vi ved, kirken var plaget af ødegårde, men hvordan kunne det føre til splid?

Da Ribebispen Peder i 1352 indstiftede det fredstiftende ritual mellem by og domkirke, nærmede han sig problemet. Han tog udgangspunkt i, at en allerede oprettet stiftelse fra hans side med landsbygårde dagligt blev forringet og formindsket. Det ville han nu råde bod på ved at lægge ny engjord til og jord på heden inde i landet.⁶⁸ Dette stemmer forbilledligt overens med, at landbrugsproduktionen straks efter pesten påbegyndte en omlægning væk fra korndyrkning til et fokus på kvægopdræt. Ikke alle donatorer udviste nødvendigvis en sådan pli, men valgte måske at give jord til kirken, som var bundet til kornproduktion, og så måtte kirken selv sørge for at finde fæstere, så jorden kunne dyrkes.

Men afhængigheden mellem kirke og gavegiver kunne også resultere i, at det var kirken, der ikke kunne opfylde dens forpligtelser. Denne artikel begyndte med Odensebispen, der i den grad var i bekneb for præster. Derfor kunne gavegivere nok skænke jord til kirken, men hvad hjalp det, hvis der ingen præster var til at synge eller læse de evige messer. Så var man jo lige vidt, og arvinger kunne med god ret kræve jorden tilbage, og hvis den ikke kunne få det, selv tage den tilbage. På den måde var de fromme ytringer, som de lybske testamenter og danske gavebreve var så fulde af i år med pest en krudttønde. Og det fald i testamenternes antal i Lübeck og gavebrevene i Danmark i 1370'erne bliver i det lys meget lettere at forstå. Sagt på en anden måde, så blev den nedarvede tradition om evige messestiftelser og ligbegængelser sat under voldsomt pres som konsekvens af pesten. Inddrages de øde sognekirker, var konfliktens omdrejningspunkt endnu større: Hvorfor betale tiende, hvis der ingen præst var og vice versa.

Opsøger man tidens gavebreve fra 1380'erne og 1390'erne, er der ingen endegyldige løsninger på problemet, men en del nye bestemmelser, som man ikke finder i ældre gavebreve. Når donator var midt i livet og ville sikre sig i det hinsides, kommer

66 DD 4,1, nr. 222, 160 f.

67 DD 4,1, nr. 221, 158 f.

68 DD 3,3, nr. 567.

den præcisering ind, at jorden først tilfalder kirken, når donator død, måske endda først efter ægtefællens død.⁶⁹ Andre indfører, at skulle arvingerne protestere mod jordens afhændelse af et specifikt jordstykke, da vil anden jord træde i dets sted.⁷⁰ Og atter andre giver ikke jord, men penge, som kirken selv kan sætte i jord, så alterpræsten nøjagtigt får den jord, han behøver for at virke.⁷¹ De mest radikale løsninger står højadelen imidlertid for. Henning Podebusk bestemte allerede i 1381, at patronatsretten til hans stiftelse tilfaldt ham og derefter slægten, sådan at forstå, at jorden i praksis forblev under hans kontrol, og kirken kun modtog en årlig rente deraf.⁷² Ida Pedersdatter (Falk) fulgte i 1395 samme spor, da hun indskærper, at det er hende og hendes arvinger, der til hver en tid udpeger alterpræsten, der skal læse messerne.⁷³ Sådanne løsninger udbygges og skaber præcedens i løbet af 1400-tallet.

Sagt på en anden måde vandt lægfolket magtkampen med kirken. Donatorer beholdt kontrollen med den givne jord og lover kun et fast, årligt afkast til kirken, ligesom de opnår præsentationsretten til de præster, der skal forrette de indstiftede messer eller ligbegængelser. Mens det formentlig altid har været sådan, at rige og indflydelsesrige stormænd kunne opnå særlige fordele ved store stiftelser, som andre ikke fik, er det nye, at de givne indrømmelser langsomt, men sikkert siver nedad i systemet og kommer til at blive normsættende. Afklaringen befordrer naturligvis en større lyst til at investere i det hinsides. Den vækst, der sker i både genåbning af sognekirker, udvidelser af samme og i kirkeligt inventar, kan ses i samme lys. Det er vigtigt at slå fast, at kirkens nye praksis på feltet først indtraf, da alle og enhver kunne se, at pesten var kommet for at blive, og et nyt, mere kirkevenligt regime sad på tronen i riget.

PUBLICERET MATERIALE

Acta Acta Pontificum Danicum. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536, I-VII, udg. Alfred Krarup, Johs. Lindbæk & L. Moltesen, København: C.E.C Gad, 1904.

Benedictow, Ole J.: *The Black Death 1346-1353. The complete history*, Woodbridge: The Boydell Press, 2004.

Bisgaard, Lars: "Danish Plague Patterns, 1360-1500". I L. Bisgaard & L. Søndergaard (red.): *Living with The Black Death*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2009, 85-111.

Bisgaard, Lars: "Kirken og pesten i senmiddelalderen. Pestepidemierne 1360-1500 og gavegivning til kirken", *Personalthistorisk Tidsskrift*, 2008, 2, 172-193.

Bolvig, Axel: *Bondens billeder. Om kirke og kunst i dansk senmiddelalder*, København: Gyldendal, 1994.

Bøgh, Anders: *Sejren i kvindens hånd*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlaget, 2003.

69 Bl.a. DD 4,2, nr. 116, 20 feb. 1381; DD, 4,3, nr. 125, 23. nov 1386; DD 4,3, nr. 232, 22. aug. 1387.

70 Bl.a. DD 4,6, nr. 33, 21. marts 1396.

71 Bl.a. DD 4,6, nr. 680, u.d. 1398.

72 DD 4,2, nr. 121, 31. marts 1381.

73 DD 4,5, nr. 330, 10 feb. 1395.

- Christensen, Aksel E.: "Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen", *Nordisk Kultur* II, Stockholm/Oslo/København, 1938.
- Christensen, C.A.: "Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352-1437", *Historisk Tidsskrift*, 11 (4), 1968, 11-244.
- Christensen, Peter: "'In These Perilous Times': Plague and Plague Politics in Early Modern Denmark", *Medical History*, 47 (4), 2003, 413-450.
- Christensen, Søren Bitsch (red.): *Ribe Bys Historie, 710-1520*, Esbjerg: Esbjerg Kommune, 2010.
- Chronicon eiderostadense vulgare. I *Sammlungen und Vorarbeiten zur Chronik des Landes Ditmarschen*, hrsg. v. Michelsen, 1829.
- Cohn Jr., Samuel K.: *The Black Death Transformed. Disease and Culture in Early Renaissance Europe*, London: Arnold, 2002.
- Dahlerup, Troels: "Danske Adelsgodser I Middelalderen", *Historisk Tidsskrift*, VI bind, hæfte 1-2, 1972, 219-232.
- Dahlerup, Troels: "De fire stænder". I Olaf Olsen (red.): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, 6, København: Gyldendal og Politiken, 1989.
- Danmarks middelalderlige annaler*, udg. Erik Kroman, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 1980.
- DD Diplomatarium Danicum* 3. rk., 4. bd., nr. 32 samt 5. bd., nr. 366.
- Eaton m.fl.: "Emergence, continuity and evolution of *yersinia pestis* throughout medieval and early modern Denmark", *Current Biology*, vol. 33, 6, 2023, 1147-1152.
- Engberg, Nils: *Danmarks døde kirker. Middelalderens nedlagte kirker*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2018.
- Estrup, H.F.J.: "Den sorte Død i Danmark", *Blandinger fra Sorøe. Et Tidsskrift*, 1839, 35-52.
- Ethelberg, Per, Nis Hardt, Bjørn Poulsen og Anne Birgitte Sørensen (red.): *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*, 2, Haderslev: Haderslev Museum og Historisk samfund for Sønderjylland, 2003.
- Etting, Vivian: *Margrete 1.: En regent og hendes samtid*, 4. udg., København: Gyldendal, 2021.
- Frandsen, Karl-Erik: *The Last Plague in the Baltic Region 1709-1713*, København: Museum Tusculanum, 2010.
- Gelting, Michael H.: "Den Sorte Død", *Personallhistorisk Tidsskrift*, 2, 2008, 161-171.
- Gissel, Svend: *Hornsherredundersøgelsen med indledende metodeafsnit*, Landbohistorisk Selskab: København, 1977.
- Huitfeldt, Arild: *Danmarks Riges Krønike. Chronologia II Fra Erik Menved til Valdemar Atterdag*, Kiøbenhaffn, 1601 (1977).
- Ibs, Jürgen H.: *Die Pest in Schleswig-Holstein von 1350 bis 1547/48*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1994.
- Iver Kjeldsen Juels selvbiografiske Optegnelser, *Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Litteraturhistorie*, 1, 1865-66, 47-59.
- Jensen, Henrik: *Den Sorte Død. Livet i senmiddelalderen*, København: Gyldendal 1987.

- Kieffer-Olsen, Jakob: *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*, Odense Syddansk Universitetsforlag, 2018.
- Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen*, I, Ribe: G.E.C. Gad, 1869.
- Kjersgaard, Erik: "Borgerkrig og Kalmarunion". I John Danstrup og Hal Koch (red.): *Politikens Danmarkshistorie*, 5, København: Politiken, 1963.
- Knudsen, Lisa Gerda: *Pesten græsser. En undersøgelse af pesten i Danmark i 1650'erne*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2005.
- Krongaard Kristensen, Hans og Bjørn Poulsen: *Danmarks Byer i Middelalderen*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2016.
- Lenz, Kristina og Nils Hybel: "The Black Death. Its origin and routes af dissemination", *Scandinavian Journal of History*, 11, 2015, 54-70.
- Mansa, F.V.: *Folkesygdommene og Sundhedspleiens Historie i Danmark*, Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel, 1873.
- Myrdal, Janken: *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse*, Stockholm Runica et mediaevalia, 2003.
- Nyborg, Ebbe: "The Black Death as Reflected in Scandinavian Art and Architecture". I L. Bisgaard og L. Søndergaard (red.): *Living with The Black Death*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2005, 187-206.
- Ny Kirkehistoriske Samlinger*, IV, Kjøbenhavn: C.E.C Gad, 1867-68, 588-89.
- Personallhistorisk Tidsskrift*, 2, 2008, Temanummer om Den Sorte Død, red.: Michael Dupont, 161-293.
- Porsmose, Erland: "Middelalder o. 1000-1536". I Claus Bjørn m.fl. (red.): *Det danske landbrugs historie*, Oldtid og Middelalder, København: Landbohistorisk Selskab, 1988, 205-417.
- Postan, Michael M.: *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Slavin, P.: "Out of the West: formation of a permanent plague reservoir in South-Central Germany (1349-1356) and its implications", *Past and Present*, 252, 2021, 3-51.
- (SRD) *Scriptores rerum Danicarum medii ævi*, I-IX, København, 1772-1878
- Ulsig, Erik: "Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede", *Historisk Tidsskrift*, 2, 1991, 21-43.
- Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1993.

LARS BISGAARD,
LEKTOR, PH.D.
SYDDANSK UNIVERSITET
BISGAARD@SDU.DK

ABSTRACT (EN)

The Black Death and the Church, 1350-1400

The Black Death first hit Denmark in 1349-50 and ravaged the country at least five more times before the end of the fourteenth century. The article examines the impact of the epidemics on the church. One previously overlooked consequence was greater lay control of donated land.